

مجلس شورای اسلامی ایران

خزانه اسناد موقوفات دوره عثمانی

محمد نوری

کتابخانه اسناد موقوفات عثمانی

فهرست جامع لوثائوق الدولة العثمانية
في أرشيف رئاسة الوزراء التركية

چکیده:

در روزگاران قدیم، داشتن زور و اسلحه بیشتر یا پیشرفته تر، موجب سیطره و سلطه بود. اما امروزه اطلاعات، این نقش را بر عهده گرفته و هرکس اطلاعات افزون تر داشته باشد، مسلط تر و سلطه افزون تری بر اوضاع دارد.

اطلاعات، دانایی و دانسته‌هایی است که از طریق اسناد و مدارک یا رسانه‌ها به دست می‌آیند و مبادله می‌شوند. بنابراین اسناد و مدارک در انواع مختلف، مثل تاریخی، صنعتی، علمی، دینی، سیاسی، اجتماعی جایگاه بی‌بدیل و کارآمد، در موفقیت فرد؛ نظام و تشکل‌ها در رقابت‌ها و جدال‌های کنونی بر عهده دارد.

اسناد و مدارک اوقافی نیز، اهمیت فوق‌العاده دارد، زیرا به واسطه این اسناد تحولات و فرآیند فرهنگ، علوم و دیگر جوانب مدنی و تمدنی یک ملت اثبات می‌شود؛ به وسیله اسناد و مدارک اوقافی، هزاران قطعه موقوفه منقول و غیر منقول را می‌توان اثبات کرد، مباحثات و حیثیت یک ملت با همین اسناد نشان داده می‌شود و بالاخره اثبات دهها گونه از این متغیرها با استفاده از مدارک اوقافی به راحتی امکان پذیر است.

کلید واژه‌ها:

موقوفات عثمانی، اسناد وقف، دفاتر وقف، دیوان بکلکچی

تمدن اسلامی در بخش عربی تولد و توسعه یافت. در دوره خلافت عثمانی، تمدن اسلامی در بخش ترک گسترش یافت و تمدنی عریض و طویل و بسیار پهناور را شاهدیم. تمدن عثمانی مرهون هزاران، بلکه میلیون‌ها وقفیاتی است که نیکوکاران و دیگر اقشار مردم برای توسعه علوم، مدنیت و فرهنگ و تمدن سرزمین خود داشته‌اند. اما ترکیه کنونی میراث‌بان وقف‌های آن دوره هم هست و توانسته سنت وقف را تداوم داده و توسعه کشور را بر اساس وقف اسلامی و موقوفات تعریف کند.

مهمتر از موقوفات، اسناد و مدارک موقوفات است. ارزش اسناد و مدارک موقوفات مثل وقف‌نامه‌ها، مجلات وقفی، دفاتر ثبت موقوفات و غیره از خود موقوفات قطعاً بیشتر است چون از طریق این اسناد، موقوفات اثبات می‌شود و پژوهشگران و مدیران اجرایی فقط به وسیله این اسناد به اطلاعات درباره ابعاد و جوانب موقوفات پی می‌برند.

متأسفانه در ایران، از قدیم مردم وقف را مخفی کرده‌اند و اگر سندی داشتند در خفاء نگهداری می‌کردند و هیچ‌گاه این رویه نبوده که اسناد وقفی را جمع‌آوری و در معرض دید عمومی و همگان قرار

تا پیش از شکل‌گیری مرکز اسناد و مدارک ملی ایران، هیچ نهادی عهده‌دار اسناد و مدارک وقفی نبود و اغلب، روحانیون و افراد متنفذ هر محله، اسناد اوقافی را در صندوقچه یا زیر قرآن جمع‌آوری می‌کردند. و معمولاً پس از فوت این فرد، همه اینها دور ریخته می‌شد. اما در دوره عثمانی و تاریخ ترکیه به اسناد و مدارک اوقافی اهتمام ویژه قائل بوده و اینها را جمع‌آوری و نگهداری کرده‌اند. مقاله حاضر، چگونگی نگهداری، طبقه‌بندی، نهاد متصدی بایگانی اسناد اوقافی را گزارش می‌کند. با این هدف که تجربه و درس آموزی برای ایرانیان باشد. هرکس به ترکیه کنونی سفر کرده باشد و در آثار باقی‌مانده از عهد عثمانی تأمل نماید و حتی درباره آثار و اماکن دیدنی و جهانگردی دقت کند، ترکیه را کشور موقوفات می‌یابد. پیش از این، کسانی ترکیه را کشور پر مأذنه یا کشوری با هزاران مسجد توصیف کرده‌اند؛ اما مهمتر این است که ترکیه را، سرزمین موقوفات نام‌گذاری کنیم. اکثر و اغلب موقوفات ترکیه یادگار و میراث دوره عثمانی است. حکومت عثمانی خود را خالق اسلام و تداوم خلافت بغداد می‌دانست. همانگونه که خلافت بغداد، یعنی دوره عباسیان،

به نگهداری و بایگانی و حفاظت اسناد داشت. به طوری که هم اکنون یکصد و پنجاه میلیون سند در بخش آرشیو امپراطوری عثمانی در مرکز اسناد ترکیه موجود است. این اسناد بسیار دقیق و قاعده‌مند بایگانی و طبقه‌بندی و چیده شده‌اند^۱. سلطان مصطفی سوم (حکومت: ۱۷۵۷-۱۷۷۴م) نخستین کسی بود که به نگهداری اسناد فرمان داد. در شرایطی که مأمورین حکومتی خواستند صدها تن سند را جابجا کنند و دفاتر دیوان همایونی مثل دفتر معاهدات، دفاتر نامه‌های همایونی، دفاتر شکایات را به پادگانی در شهر باباطاغی منتقل کنند و احتمال تخریب یا انهدام برخی مجموعه‌ها بود، سلطان مصطفی، در فرمانی به حفظ، تأمین امنیت و نگهداری آنها تأکید کرد و چنین نوشت:

عَلَيْكُمْ بِتَعْيِينِ الْمُؤَظَّفِينَ لِلسَّيْرِ مَعَ
صَنَادِيْقِ الدَّفَاتِرِ وَأَيَّا مِنْكُمْ كَانَ الْقَضَاءُ
دَاخِلًا تَحْتَ إِدَارَتِهِ فَعَلَيْهِ بِمُرَاعَاةِ أَنْ تَحْطَ
تِلْكَ الصَّنَادِيْقِ فِي مَحَلَّاتِ أَمْنَةٍ وَ يَضَعَ
عَلَيْهَا الْحُرَّاسَ فِي اللَّيْلِ وَ أَنْ يَحِيطَهَا أَثْنَاءَ
الطَّرِيقِ أَيْضًا بِمَا يَكْفِي مِنَ الْأَدْلَةِ وَ الْحُرَّاسِ
الْأَكْفَاءِ حَتَّى تَمْضِيَ سَالِمَةً أَمْنَةً، وَ عَلَيْكُمْ
أَيْهَا الْقُضَاةُ وَ الْأَعْيَانِ الْأَشْرَافِ فِي الْقَصَبَةِ
الْمَذْكُورَةِ أَنْ تَتَّقِدُوا بِالْحِفَاظِ عَلَى الدَّفَاتِرِ

دهند. امپراتوری عثمانی حدود چهار سده به بخشهای مهمی از جهان اسلام سیطره داشت. در واقع مناطق اصلی جهان اسلام مثل مکه، مدینه، نجف اشرف و کربلا زیر سلطه این دولت بود. این شهرها کانون‌های اصلی ترویج اسلام یا شیعه و شامل عتبات فراوان و محل زیارت میلیون‌ها زائر در هر سال می‌باشد و به اصطلاح قطب‌های مذهبی‌اند. به همین دلیل موقوفات فراوانی در این شهرها موجود است.

دولت عثمانی موقوفات موجود در مکه و دیگر شهرها را ثبت کرده و اسناد آنها را نگهداری کرده است.

یکی از ویژگی‌های ممتاز عثمانی‌ها، اهتمام به اسناد بود. در واقع اینکه هنوز موقوفات در ترکیه به رغم لائیک شدن نظام سیاسی و اجتماعی، رونق دارد و از کارایی و کارآمدی فوق‌العاده‌ای بهره‌مند است، به دلیل اهتمام ترک‌ها به ضبط اسناد موقوفات می‌باشد.

این مقاله همچنین، به بررسی جوانب اسناد وقفی عثمانی می‌پردازد. به این امید که راهگشای مدیران اوقافی، خیرین و وقف‌گزاران ایرانی باشد.

حفظ اسناد:

دولت عثمانی توجه و اهتمام فراوان

الْمَذْكُورَةَ وَالْأَهْتِمَامَ بِهَا، فَهِيَ بِمَثَابَةِ خُزَانَةِ الدَّوْلَةِ الْعَلِيَّةِ، وَذَلِكَ هُوَ الْوَاجِبُ عَلَيْكُمْ وَ الْمَطْلُوبُ مِنْكُمْ، فَلَوْ حَدَّثَ وَالْعِيَاذُ بِاللَّهِ تَعَالَى أَنْ تَعَرَّضْتَ وَرَقَّةً مِنْهَا لَضَرَرَ أَوْ مَسَّ حَرْفٍ مِنْهَا خَطَأً فَعَلَيْكُمْ أَنْ تَدْرِكُوا بِحَقِّ أَنْكُمْ لَنْ تَكُونُوا قَادِرِينَ عَلَى الْجَوَابِ، وَ مِنْ ثَمَّ فَعَلَيْكُمْ بَوْضَعِ الدَّفَاتِرِ الْمَذْكُورَةِ دَاخِلِ مَبْنَى حُجْرِي سَلِيمٍ وَ مَصُونٍ دَاخِلِ الْقُصْبَةِ، وَ سُرْعَةِ الْكِتَابَةِ إِلَيْنَا وَ إِعْلَامِنَا بِأَنَّهَا فِي الْحِفْظِ وَ الصَّوْنِ.^۲

اینکه در این فرمان آمده که این اسناد سرمایه ملی و مثل طلا و جواهرات در خزانه دولتی است، نشانگر ذکاوت و فکر باز و مال اندیش این پادشاه است. معروف است که مرکز اسناد و آرشیو شهر بورصا (پایتخت دولت عثمانی اول) به هنگام حمله تیمورلنگ به اناتولی، برخی از اسناد به ویژه اسناد درباره موقوفات از بین رفت ولی گزارش دیگری درباره انهدام، نابودی یا تخریب سند یا اسنادی وجود ندارد.^۳ دولت عثمانی از ابتدا قوانین و آیین نامه برای کارمندان ادارات آرشیو وضع کرد. برای مثال، قانونی وضع کرد که مخازنی مخصوص بایگانی اسناد با سنگ های مقاوم در همه ادارات بسازند تا در مقابل حوادث استحکام لازم را داشته باشند.^۴ نیز قوانین دیگری تصویب کرد که همه

ادارات را موظف می کرد که یک برگه از کارهای خود را به بخش بایگانی اداره بسپارند. و این برگه ها از نظر کاغذ و ماده نوشتاری مثل مرکب قلم و دیگر شرایط باید ماندگاری و شرایط ویژه داشته باشد و به زودی فاسد نشود یا از بین نرود.

دربار عثمانی همان تدبیرهایی که برای خزانه مالی پولی داشت و ساختمان، سازمان مدیریتی و دیگر شرایط را فراهم می آورد تا خزانه مالی پولی کشور آسیب نبیند، برای خزانه و مخازن اسناد هم اجرا کرد تا این اسناد در طول تاریخ بماند و نسل های آینده با مطالعه این اسناد از همه این وقایع و حوادث امور مطلع شوند.

در مقایسه با دولت صفویه که در همسایگی عثمانی، در ایران مستقر بود، مثلاً اگر بخواهیم در آمد موقوفات را در دوره شاه سلطان حسین در اصفهان بر پایه اسناد مطالعه کنیم، چنین امکانی وجود ندارد. ولی درباره هر موضوع کوچک و بزرگ عثمانی می توان بر اساس اسناد باقی مانده مطالعه کرد و به نتیجه رسید. به ویژه درباره موضوعات وقفی و موقوفات عثمانی و اسناد و مدارک سودمندی به دست ما رسیده و هر مسأله و نکته تاریخی، حقوقی و غیره را می توان به دست آورد. اگر پادشاهان صفوی، مثل

برای اسناد و مدارک وقفی منظور کرده بودند.^۵ متأسفانه در همین زمان ایران در خواب بود و پادشاهان ایران وقتی به اروپا می‌رفتند به جای تجربه اندونزی در فکر خوش گذرانی بودند.

انواع دفاتر و ثبت امور اوقافی

در دوره عثمانی با احیای خلافت و حکومت دینی، مراکز خیریه و موقوفات بسیار توسعه یافت؛ به ویژه خلفای عثمانی بر وقف تأکید می‌نمودند. از اینرو در مرکز خلافت و ادارات تابعه در همه استان‌ها دفاتری به نام دفاتر وقف یا دفتر موقوفات به جای مانده است. نیز برخی از احکام و مسائل وقفی را در دفاتر دیگر ثبت می‌کردند. دفاتر بسیاری وجود داشت که هر کدام به موضوع خاصی اختصاص یافته بود.

امروزه به جای آن دفاتر، برنامه‌های رایانه‌ای هست و هر برنامه، ویژه مطالبی خاص است. با مطالعه گسترده دفاتر مختلف، جاهایی که وقف ثبت شده شناسایی و معرفی خواهند شد. این بخش به معرفی دفاتری که به نحوی به وقف پرداخته و عملیات وقفی را منعکس کرده‌اند، می‌پردازیم. امروزه در هر اداره و سازمان دبیرخانه‌ای

خلفای عثمانی دارای چنین ذهنیت و دیدگاه بودند، هربرگه سند، حتی برگه‌هایی که در آن روزگار ارزش چندانی نداشت، جمع‌آوری و بایگانی می‌کردند، امروزه ایران، خزانه پر بار و بسیار ارزشمند ملی در اختیار داشت. خزانه‌ای که ارزش آن بسیار زیاد بود و امکان نداشت ارزش مادی و معنوی آن تعیین شود. و مهمتر اینکه حوادث و وقایع وقفی در روزگار صفوی را می‌توانستیم بررسی کنیم و مهمتر از آن، اینکه بسیاری از موقوفاتی که سود جویان تغییر کاربردی داده و به تملک خود در آورده‌اند، قابل برگشت بود.

حادثه دیگری در دوره عثمانی به وقوع پیوست که بسیار مهم بود. پادشاهان و سران عثمانی در سفرهایی که به کشورهای اروپایی داشتند، به این فکر افتادند که سازمان اسناد امپراطوری را تجدید و نوسازی کنند و بر کارآمدی آن بیفزایند. به همین دلیل از تجارب اروپائیان و کارشناسان اروپایی استفاده کردند و در سال ۱۸۴۵م بنای مرکز اسنادی جامع و کارآمد پی‌ریزی شد. البته مقدمات کار از ۱۸۳۷م فراهم آمده بود ولی از ۱۸۴۵م رسماً کار سازمان جدید آغاز شد و راه‌اندازی برخی بخش‌ها تا ۱۹۱۴م طول کشید، در سازمان جدید جایگاه ویژه‌ای

است که موظف به ثبت انواع مختلف عملیات کارمندان، مراجعه کنندگان و نیز ضبط و نگهداری و بایگانی همه اسناد است. البته اکنون تمامی عملیات دبیرخانه‌ای در برنامه‌های رایانه‌ای ثبت، ضبط و بایگانی می‌شود. اما در دوره عثمانی، نظام نسبتاً پیشرفته‌ای ابداع کرده بودند و با دقت هرگونه اقدام در عرصه وقفی در دفاتر خاص ثبت می‌شد. اکنون به معرفی این دفاتر می‌پردازیم.

در تمامی دوائر دولتی و حتی نهادهای خصوصی و غیر دولتی مثل امامت مسجد، تمامی عملیات وقف در سه نوع دفتر ثبت می‌شد: مفصل، اجمالی، ثبت روزانه. نخستین دفتر ثبتی متعلق به تاریخ ۸۳۵ ق / ۱۴۳۲ م است. مطابق آمارهای منتشره، این دفاتر هزاران برگ اسناد را، تا قرن شانزدهم میلادی در بر می‌گیرد. فقط اراضی وقفی استثناء بود و هرگونه زمین موقوفه در دفتر اراضی وقفی ثبت می‌شد.^۶

در باب همایونی [که همان دربار است و صفویه به تقلید از عثمانی دربار خود را عالی‌قاپو (درب، درگاه بزرگ) نام نهادند، و در دوره پهلوی نام آن را، به دربار تغییر دادند.] دیوان‌خانه‌ای مستقر بود که همه روابط و تعاملات دربار را ثبت و ضبط

می‌کرد. باب همایونی مثل نهاد ریاست جمهوری در این دوره است و دیوان‌خانه مثل دبیرخانه نهاد می‌باشد. در این دیوان‌خانه، دفتر دیوان همایونی و دفتر مهمه مستقر بودند. مواردی مثل مسایل و فرمان‌های مرتبط به امور نظامی و ارتش در دفاتر مهم ثبت می‌شد. همچنین عملیات اداره اوقاف به طور منظم در دفاتر مهمه ثبت و ضبط می‌شد.^۷ مطابق تقسیمات کشوری، که قلمرو امپراطوری عثمانی به مناطقی مثل حلب، استانبول، اناضول و الجزایر تقسیم می‌شد، برای هر منطقه یک دفتر مهمه ویژه وجود داشت و تمامی عملیات مرتبط به هر منطقه در دفتر مهمه خاص همان منطقه ثبت شده است.

نکته مهم این که: احکام مرتبط به حرمین شریفین یعنی مکه مکرمه و مسجد نبوی ﷺ در مدینه در دفاتر مهمات استانبول ثبت شده است. چون این شهر مرکزیت داشت. نیز مسائل و احکام مرتبط با موقوفات در دفاتر مهمات استانبول ثبت شده است. مجموعه دفاتر استانبول ۲۶ جلد است و از ۱۱۵۵ + ۱۳۲۸ ق / ۱۷۴۲-۱۹۱۰ م را به ترتیب زمانی و تاریخی پوشش می‌دهد.^۸

شام شریف یا منطقه شامات هم دفاتر

با توجه به اینکه بسیاری از معابد و مؤسسات وقفی بودند، از این رو اکثر اوراق این دفاتر به مسایل این موقوفات اختصاص داشت.

دربار خلافت عثمانی، یک بخش اداری به نام دیوان همایونی داشت. این اداره غیر از اینکه دفاتری به نام دفاتر دیوان همایونی دارد، دفاتر دیگری به نام «دفاتر فی شؤون مختلفه و متنوعه» هست که چرخه‌ها و عملیات کارهای جاری را ثبت و ضبط می‌کرد. این اداره، وظایف بسیار و متنوع داشت و بسیار گسترده بود. از این رو غیر از دفاتر خاص چندین دفتر متفرقه هم داشت. چند دفتر از این دفاتر به اوقاف اختصاص دارد. یک دفتر درباره چرخه فعالیت‌های اداری در موقوفات سلطان سلسبیان در استانبول و دفتر دیگری به خدمات مدرسین قرآنی، کتابداران، مؤذن‌ها و دیگر خادمان مذهبی و فرهنگی که از منابع وقفی تأمین می‌شود. پرداخت حقوق‌ها، میزان حقوق و دیگر مسایل مرتبط به حقوق ماهانه این اقشار از اوقاف، با دقت ثبت شده است.^۹

دفتر دیگری به سرشماری کارمندان می‌پرداخت و به نام «دفاتر قلم دیوان» مشهور بود. در این دفتر کسانی که به

مهمه خاص خود را داشت و مسائل و احکام دمشق، به ویژه موقوفات شهر دمشق که بسیار است، خصوصاً موقوفات متعلق به مسجد اموی که فراوان‌اند، در دفاتر مهمه شام شریف ثبت شده است. تعداد این دفاتر ۹ جلد و بین سال‌های ۱۱۵۵ق تا ۱۳۲۶ق را پوشش می‌دهد. این دفاتر به ترتیب زمانی مرتب و منظم شده‌اند.

طرابزول یکی از استان‌های عثمانی است و شهرهای زیادی مثل کموشخانه، بافره، چارشنبه، صامسون را شامل می‌شد. این استان هشت دفتر با عنوان «دفاتر احکام طرابزول» دارد. نیز از شهری به نام وقف نام برده شده که احکام و مسایل آن در این دفاتر گزارش شده است. شماره رمز این دفاتر ۹۸۹ است.

در این نظام پیشرفته دفاتری به نام «دفاتر الطوائف غیر المسلمه» وجود دارد که به شؤون یهودیان، مسیحیان، سریانی‌ها و هر طائفه دیگر غیر مسلمان می‌پرداختند و همه رخدادهای و مسایل آنها را ثبت و ضبط می‌کردند. این دفاتر چند زیرمجموعه داشت: یکی دفتر کنائس و معابد و دوم دفتر مؤسسات دینی آنان است. نیز برای هر استان و شهر مثل موصل، یمن، جبل لبنان یک دفتر مخصوص وجود داشت.

نوعی با موقوفات سروکار داشتند ثبت می‌شد. اینان عبارت بودند از:

۱. کارمندان اوقاف اعم از مستخدمین، ناظران و غیره
 ۲. نگهبانان موقوفات
 ۳. کسانی از اوقاف مساعده و کمک مالی دریافت کرده‌اند.
- این دفتر در اداره دربار مستقر بود و در همان جا ثبت و نگهداری می‌شد.

در اداره دربار خلافت عثمانی دفاتر ویژه وقف هم دایر بود. اسامی این دفاتر این گونه است:

- دفتر اوقاف همایونی
 - دفتر اوقاف و مقاطعات
 - دفتر تولیت اوقاف
 - دفتر اوقاف، رقم ۲۵۸
 - دفتر اوقاف و غیرها
 - دفتر مقررات اوقاف
 - وظایف موظفین اوقاف همایونی
 - دفتر اوقاف حرمین شریفه
 - دفتر اوقاف مدارس
 - دفتر مدرسین و مؤذنین
- در مجموع ۲۶۱ دفتر با اسامی فوق هست که به امورات اوقاف رسیدگی می‌کرده، و شامل مندرجات و اسناد بسیار با ارزشی می‌باشد. تمامی مشخصات این دفاتر توسط نویسندگان کتاب دلیل

الارشیف آمده است.^{۱۰}

اداره‌ای در خلافت عثمانی به نام دفترخانه عامده وجود داشت که به عمران و آبادانی می‌پرداخت. یعنی سیر عملیات عمرانی را در کل کشور ثبت می‌کرد. لاجرم بخشی از این عملیات عمرانی در موقوفات بود. از این رو دفتری برای ثبت امور عمرانی در موقوفات وجود داشت. البته گاه نیاز به تبدیل به احسن یا فروش اموال وقفی که در حال نابودی و خرابی بود که همه اینها در این دفتر ثبت شده است. امور مالی موقوفات جداگانه در دفاتر خاصی ثبت می‌شد. یعنی هر استانی مثل اناضول (اناطولی) یا یمن، اداره مالی (اقتصادی) داشت و در این اداره دفتر مالیه مستقر بود. زیرمجموعه این دفاتر، دفاتر امور مالی اوقاف، ویژه ثبت عملیات مالی در موقوفات بود. مشخصات این دفاتر در چند منبع آمده است.^{۱۱}

آنچه امروزه به نام دیوان محاسبات معروف است و به دخل و خرج کشور می‌پردازد و آنچه مرتبط با منابع مالی کشور و سرفصل‌های هزینه‌ای است ثبت می‌کند، در خلافت عثمانی به نام دیوان محاسبه معروف بود و اقدامات و کارهای این دیوان در دفاتر محاسبه یا محاسبات ثبت می‌شد. در این زمینه دفاتری که به

حرمین مکه و مدینه اداره ویژه جهت ثبت و گزارش کارکرد و عملکرد موقوفات داشت. این اداره به نام «محاسبه الاوقاف» نامیده می‌شد. این اداره به امور اوقافی مکه و مدینه، امور موظفین و کارمندان مؤسسات وقفی، وقف‌های سلاطین و خلفای عثمانی در مناطقی از جهان در جهت حرمین شریفین و این‌گونه امور دیگر رسیدگی می‌کرد.

دفتری که از این اداره بر جای مانده و حاکی از ثبت چرخه امور اداری به روش دقیق است. به نام «دفتر قلم محاسبه الحرمین و الادارات التابعة له» می‌باشد. شخصیت‌هایی که برای حرمین وقف کرده و نامشان در این دفتر ثبت شده عبارت‌اند از: فاطمة سلطان، علی پاشا العتیق، گلبهار خاتون، الغازی طورخان بک، سلیمان پاشا، ایاصوفیا، امین البناء، بشیر آغا، جور لیلی علی پاشا، مصطفی پاشا، محمود پاشا الولی، بایزید ولی، عبدالحمید، مرادخان، سلطان یلدیوم و مهرشاه سلطان.

اماکنی که اوقاف حرمین شریفین در آنها وجود دارد، در جهان پراکنده‌اند ولی عمده آنها در شهرهای عثمانی آن دوره مثل استانبول، اناتولی، عراق، یمن و قاهره بوده است. این اداره، چند واحد اداری

امور وقفی می‌پرداختند، این‌گونه بودند:
 - دفتر قلم محاسبه الحرمین
 - دفتر قلم الاوقاف الصغیره
 - دفتر قلم الموقوفات و الادارات التابعة له

فهرست و شناسنامه زمین‌های بزرگ موقوفه، به نام وقف الاشکینجی، خود چند دفتر بزرگ است.^{۱۲}

دفتری نسبتاً زیاد در خلافت عثمانی وجود داشت که گزارش روزانه واردات، صادرات، مخارج و غیره در آنها ثبت می‌شد. این دفتر به نام «دفتر قلمی الروزنامچه» معروف بود. قلمی یعنی نوشتن و ثبت و روزنامه‌چه یعنی روزنامه. امروزه دفتر روزنامه جای آن را گرفته است. امور روزانه وقفی هم در همین دفتر ثبت می‌شد البته در دفترهای روزانه وقفی.^{۱۳}

دفتر مهمی به نام «دفتر قلم زوائد الجزیه» وجود داشت که ویژه موارد اوقاف سلاطین و وزراء بود. یعنی سلطان یا وزیر وقتی از منطقه‌ای قبضی نشین، جزیه می‌گرفت، یا از گوسفندهای گله‌داران عوارض دریافت می‌کرد و به مصرف امور تعیین شده می‌رساند، در صدی می‌ماند، این زوائد باید وقف و در همین دفتر ثبت می‌شد.^{۱۴}

تابعه مثل دار السعادة، الصدر الاعظم، و مشیخه الاسلام داشته که رسیدگی به اوقاف حرمین را برعهده داشته‌اند.

مقاطع وقفی وابسته به حرمین خود دفتر ویژه داشته و امور جاری آن ثبت شده است.^{۱۵}

موقوفات موجود در شهرهای عثمانی که وابسته به حرمین نبوده در دفتر دیگری به نام «دفاتر قلم الاوقاف الصغیره» به تفصیل آمده است.^{۱۶}

غیر از تشکلهای فوق، یک اداره دیگری وجود داشت که اقتصاددانان و حقوق‌دانانی را جذب کرده و فقط به امور مالی موقوفات، چگونگی رشد و توسعه آنها، اجرای روش‌هایی در مسیر بهبود و سامان‌دهی به موقوفات رسیدگی می‌کرد. این تشکیلات به نام «دفاتر قلم الموقوفات» نام داشت.^{۱۷}

دولت عثمانی موقوفات را در اقتصاد کشور جای داده و بین آنها ارتباط برقرار می‌کرد. درون دربار، تشکیلاتی برای سامان‌دهی به امور خیریه و گسترش نیکوکاری در کل قلمرو عثمانی وجود داشت. این تشکل که به اسم: «مجلس التنظيمات الخیریه» بود، به امور خیریه به معنای عام که شامل وقف هم می‌شد، رسیدگی می‌کرد. در این مجلس دفاتری

به نام «دفاتر التنظيمات الخیریه» مستقر بود که امور روزانه را وارد می‌کرد.^{۱۸}

نظارت بر اوقاف هم به عنوان یکی از ارکان وقف اهمیت دارد و خلافت عثمانی نمی‌توانست بی‌توجه به آن باشد. به همین جهت تشکیلاتی در دربار ایجاد کرد به نام «مجلس نظارة الاوقاف الهمایونیه» و دفاتری جهت ثبت چرخه امور خود داشت به نام «دفاتر نظارة الاوقاف الهمایونیه». از سال ۱۲۴۲ق/ ۱۸۲۶م نظارت بر اوقاف رسمی شده بود ولی از سال ۱۲۵۵ق/ ۱۸۳۹م توسعه یافت و با تصویب تشکیلاتی برای آن، نهادینه شد.^{۱۹}

تا اینجا تمامی دفاتری که امور روزانه وقف در طول خلافت عثمانی را ثبت کرده است را گزارش کردیم و معلوم شد عثمانی‌ها تلاش و مداخله و اهتمام ویژه‌ای برای ثبت امور وقفی داشته و به روش‌های مختلف، همه امور وقفی را ثبت و گزارش کرده تا نسل‌های آتی بدانند در این دوره چه سیری طی شده و موقوفات چه وضعیتی داشته‌اند.

اسناد و مدارک اوقافی

در کنار چرخه امور اوقافی، اسناد و مدارکی هم وجود داشت که جداگانه در

المالية» در بایگانی خود این قسمت‌ها را دارد:

- وثائق محاسبه الحرمین و الادارات التابعه له

- وثائق مقاطعات الحرمین

- وثائق الاوقاف الصغیره

- وثائق قلم الموقوفات و الادارات التابعه له

تشکیلاتی که نظارت بر اوقاف را از سال ۱۲۵۵ ق برعهده داشته، هزاران برگ اسناد برجای نهاده است. این اسناد به نام «وثائق نظارة الاوقاف الهمایونیه» در آرشیف ملی ترکیه نگهداری می‌شود. ۲۰

غیر از اسناد مکتوب گزارشی، اسناد دیگر مثل نقشه‌های اماکن وقفی، قبالجات و وقف‌نامه‌هایی که روی چوب، سنگ و پوست نوشته شده، عکس و آلبوم مناطق و مؤسسه‌های وقفی یا شخصیت‌های نیکوکار و واقف در خزانه اسناد موجود است که از دوره عثمانی به یادگار مانده است. ۲۱ خلاصه اینکه دوره خلافت عثمانی، وقف اسلامی با فراز و نشیب‌های متعدد دست به گریبان بود. در همین دوره واقعه مهم الغای وقف به اجرا در آمد ولی چندی بعد با لغو این قانون، مجدداً زمینه‌های شکوفایی وقف فراهم آمد. به هر حال در دوره عثمانی، تجارب گران‌سنگی

کلاس‌های خاص بایگانی و نگهداری می‌شد. برای مثال اگر وزیری یک قطعه زمین در روز ۲۰ شوال ۱۲۲۰ ق در استانبول وقف می‌کرد، این وقف در دفتر ویژه‌ای ثبت می‌شد. اما وقف‌نامه آن، تأییدنامه شاهدان (شهودنامه) و هرگونه سند دیگر مرتبط با این وقف جداگانه بایگانی می‌گردید. این بخش عهده‌دار پرداختن به اسنادی است که بایگانی شده، روش بایگانی آنها و معرفی طبقه‌ها. در این مقاله به اجمال فقط به معرفی طبقات می‌پردازم.

دیوان بکلجی

اداره‌ای در دولت عثمانی بود که به زمین‌ها و خرید و فروش و نیز وقف زمین و امور اوقافی آنها می‌پرداخت. بخش بایگانی این اداره چند قسمت خود را به تجمیع و بایگانی اسناد وقفی اختصاص داده بود: نام این قسمت‌ها چنین است:

- وثائق الشؤون الدینیة و الخیریة للطوائف غیر المسلمة

- وثائق الوقائع الوقفیة

در این دو قسمت هزاران برگ درباره امور اوقافی مرتبط با وقف زمین بایگانی شده است که ارزش آن قابل اندازه‌گیری و بیان نیست. نیز اداره اقتصادی یا «دائرة

به دست آمد. تجاربی که امروزه داشتن و درک آنها لازم و پژوهشگران باید با مطالعه آن دوره و تجارب مهمی که در دست می‌باشد، در اختیار امت مسلمان قرار دهند. اما بدون اسناد بر جای مانده نمی‌توان، تحقیقات کارآمدی عرضه کرد. به همین دلیل نخست باید به سندشناسی روی آورد.

منابع و مصادر

درباره اسناد و مدارک عثمانی تاکنون تحقیقات مفصل و پر دامنه‌ای اجرا و آثار جامعی تألیف شده است. البته منابع خاص درباره اسناد وقفی عثمانی کمتر است و جا دارد پژوهش مفصل و جامع در این باره انجام و عرضه شود. یکی از آثار جامع در این باره کتابی با این مشخصات است:

دلیل الارشيف العثماني: فهرس جامع لوثائق الدولة العثمانية في ارشيف رئاسة الوزراء التركية؛ يوسف احسان گنج، حاجی عثمان یلديرم، مصطفى کوچوک، ابراهيم قراجه، ناظم یلماز، سنان صانار، واشدگون دوغدی؛ ترجمه صالح سعداوی؛ مقدمه خالدارن، استانبول، مرکز الابحاث للتاريخ و الفنون و الثقافة الاسلامية باستانبول (ارسیکا)، ۲۰۰۸م. ۶۲۰ ص.

اصل این کتاب به انگلیسی یا ترکی

استانبولی است و مترجم با دقت تعریب کرده است. مرکز الابحاث للتاريخ و... با نام اختصاری IRCICA (ارسیکا) مهم‌ترین مؤسسه آرشیوی و پژوهشی است که به گردآوری و بررسی اسناد و مدارک دوره اسلامی به ویژه دوره عثمانی می‌پردازد. نویسندگان این اثر هفت تن از بهترین متخصصان در عرصه اسناد و مدارک اسلامی - عثمانی‌اند.

این کتاب چهار بخش اصلی دارد و در هر بخش، به اسناد و مدارک وقفی هم می‌پردازد. اما ساختارش می‌تواند مدل خوبی برای پژوهش پیشنهادی درباره اوقاف باشد. اختصاراً این ساختار را معرفی می‌کنم:

بخش ۱: طبقه‌بندی دفاتر موجود در آرشیف عثمانی

فصل ۱: دفاتر دیوان همایونی و باب آصفی و دفترخانه عامره

- دفاتر قلم دیوان (یکلکجی)

- دفاتر المهمه

- دفاتر شکایت

- دفاتر احکام

- دفاتر احکام ۱۶ استان به ترتیب

معرفی شده است.

- دفتر روزنامه عسکریه

- دفاتر سجلات و رکنی خاصه

- عثمانی
- دفاتر دول اجنبی
 - دفاتر طوائف غیر مسلم
 - دفاتر حضرتی
 - دفاتر اذن السفینه
 - فصل ۲: دفاتر دائره مالیه
 - دفاتر قلم محاسبه اناطولی
 - دفاتر گمرک
 - دفاتر جزیه
 - دفاتر اوامر مالیه
 - دفاتر مالی حرمین
 - دفاتر موقوفات
 - دفاتر قلم الاوقاف الصغیره
 - فصل ۳: دفاتر باب عالی (دربار)
 - دفاتر مدیریه الخزانه
 - دفاتر عرض حالات
 - دفاتر طوائف غیر مسلم
 - دفاتر نفی و قصاص
 - دفاتر تشریفات
 - دفاتر تنظیمات الخیریه
 - فصل ۴: دفاتر ارشیف سرای یلدیز
 - فصل ۵: دفاتر خاصه بالنظارات و التفتیش
 - دفاتر نظارت داخلی
 - دفاتر نظارت خارجی
 - دفاتر نظارت بر موقوفات و اوقاف
 - بخش ۲: طبقه بندی اسناد در آرشیو
- فصل ۱: اسناد دیوان همایونی و باب
 - اصفی و دفترخانه عامره
 - وثائق دول اجنبی
 - وثائق شؤون دینی و خیریه
 - فصل ۲: اسناد دائره مالیه
 - وثائق حرمین مکه و مدینه
 - وثائق اوقاف
 - وقائق موقوفات متفرقه
 - فصل ۳: وثائق باب عالی
 - فصل ۴: وثائق ارشیف برای یلدیز
 - اسناد نظارت بر اوقاف
 - فصل ۵: وثائق خاصه بالنظارات و التفتیش
 - اسناد نظارت بر اوقاف همایونی
 - بخش ۳: موارد آرشیوی دیگر موجود در آرشیو عثمانی
 - فصل ۱: فهارس نقشه ها، طرح ها، عکس ها، کروکی ها
 - فهارس وقفیات
 - فهارس مدیریه اوقاف
 - بخش ۴: آرشیوها و مخازن اسناد در ترکیه
 - این کتاب در چهار بخش فوق همه مباحث اسناد عثمانی را مطرح و بررسی کرده است.
 - ارسیکا و سازمان اوقاف ترکیه از جمله

نهادهایی هستند که موظف شده‌اند درباره اسناد اوقافی، تحقیق‌های دامنه‌داری را اجرا و منتشر کنند. و تاکنون چند جلد کتاب منتشر کرده‌اند. اما هنوز جای کار زیاد هست. مهم اینست که پژوهشگران و نهادهای پژوهشی ایران می‌توانند از این‌گونه آثار الگوبرداری کرده و پژوهش‌های سودمندی در موضوعات اسناد اوقافی ایران منتشر کنند.

پی‌نوشت

۱. دلیل الارشیف، ص ۳.
۲. دلیل الارشیف، ص ۳-۴.
۳. دلیل الارشیف العثماني، ص ۷.
۴. الارشیف العثماني، ص ۴.
۵. دلیل الارشیف، ص ۱۵-۲۲.
۶. دلیل الارشیف، ص ۳۱-۳۲.
۷. همان، ص ۳۹.
۸. همان، ص ۵۹.
۹. دلیل الارشیف، ص ۸۰.
۱۰. همان، ص ۱۰۴-۱۱۰.
۱۱. از مجله در کتاب دلیل الارشیف، ص ۱۶۵-۱۶۸ آمده است.
۱۲. همان، ص ۱۸۴.
۱۳. همان، ص ۱۹۴-۱۹۵.
۱۴. همان، ص ۱۹۹.
۱۵. همان، ص ۲۰۵.
۱۶. همان، ص ۲۰۶.
۱۷. همان، ص ۲۰۹-۲۱۲.
۱۸. همان، ص ۲۶۹.
۱۹. همان، ۲۸۳-۲۸۴.
۲۰. همان، ص ۳۲۵-۵۲۰.
۲۱. همان، ص ۵۲۳ به بعد.